

„VISSZHANGOT VER AZ IDŐBEN”

*Hetven írás Szegedy-Maszák Mihály
születésnapjára*

Szerkesztette

BENGI LÁSZLÓ
HOVÁNYI MÁRTON
JÓZAN ILDIKÓ

KALLIGRAM
Pozsony, 2013

A kötet megjelentetéséhez hozzájárult
a Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal támogatása.

KÖZIGAZGATÁSI ÉS IGAZSÁGÜGYI HIVATAL

© Szerzők, szerkesztők, 2013
ISBN 978-80-8101-724-7

JENEY ÉVA

Averroes és a gyógyító irodalom

Magyar világirodalom

Első pillantásra talán érthetetlen, mi köze lehet a biblioterápiának a fordításhoz. Vajon közelebb kerülhetünk-e a kettő összefüggéséhez, ha figyelembe vesszük azt a megállapítást, hogy az irodalmi művek jelentős része fordításban áll az olvasó rendelkezésére? Magyarán, hogy mind a terapeuta, mind a résztvevő anyanyelvén olvassa és értelmezi a kiválasztott művet, származzék az akár *saját* irodalmából, akár *idegenből*. Ettől még egyáltalán nem világos, hogyan függ össze az irodalomnak tulajdonított gyógyító erő azzal, hogy a „világirodalom” fordított irodalom. Talán könnyíti a dolgot, ha abból indulunk ki, hogy a nemzeti és világ- (a mi tájainkon európai) irodalom merev kettéválasztása történeti fejlemény, és a nacionalizmus korában vált igen nagy jelentőségűvé (éppen ennek köszönhetően mosódott össze sok esetben az esztétikum az ideologikummal, nemegyszer szétválaszthatatlanul). Napjainkban ez a jelentőség átalakulófélben van, és az átalakulás következményeként szükséges is, hogy az irodalomnak ezt a felosztását újraértelmezzük. Mára talán beláthatóvá vált az az elképzelés, hogy a fordítás-irodalom szorosan az anyanyelvi irodalomhoz tartozik. A biblioterapeutának konkrét műveket kell kiválasztania a terápiás tevékenység intézményének, helyszínének (kórház, könyvtár, iskola stb.) és a résztvevők (klinikai, életkori, élethelyzetbeli)

problémáinak megfelelően, s mikor ezt teszi, éppen ebből a magyar világirodalomból válogat. Alapfeltétele az irodalomterápiának, hogy a résztvevők egy nyelvet (hagyományt, kultúrát) beszéljenek, enélkül nincs terápiás kommunikáció. Más kérdés viszont – és ez nem mond ellene az előbbi állításnak –, hogy mindaz, amit a magyar irodalom sajátosságát meghatározó alapvető jellemzőknek tartunk, az „idegen” nyelvű irodalmak viszonylatában bontakozott és bontakozik ki. Így hát mikor irodalomról szólva az *idegent* európai nyelvű, kultúrájú értelemben használjuk, akkor egyúttal a magunkénak is véljük, tehát szembeállítani azzal, amit sajátjának nevezünk, csak bizonyos fokig helyénvaló. Más esetben (mint mondjuk a kanadai, a japán, az ausztrál, a dél-amerikai irodalom) viszont akár a közölhetetlen tartalmak problémájával is szembesítheti a fordítót, értelmezőt. Amikor az európai kultúra nyitottnak bizonyult más kultúrák irányában, az nem jelentette egyúttal azt, hogy a „távoli kultúrákat” a sajátjával egyenrangúnak tekintette volna. Goethe például úgy látta, a „szép” megteremtésére kizárólag az európai kultúra alkalmas:

bármennyire becsüljük is azt, ami külföldi, nem szabad valami különöshöz odatapadnunk, és azt mindenáron mintaképnek tekintenünk. Nem szabad azt gondolnunk, hogy ami kínai, az lenne az a bizonyos, vagy ami szerb, vagy Calderon vagy a Nibelungok; hanem mintaképre szorulva térjünk mindig vissza a régi görögökhöz, akik műveikben *szüntelenül a szép embert ábrázolták*. Minden egyebet csak mint történelmet kell tekintenünk, és magunkévá tennünk belőle, amennyire lehet, azt, ami jó. (ECKERMANN 1973, 230)

Borges *Averroes nyomozása* című elbeszélésében (BORGES 1978, 123–131) a córdobai születésű arab orvos-filozófus a fordításnak mint a lehetséges lehetetlennek az esetét is példázza. A Farah írástudó házában tartott vacsorán a tudós vendégsereg tagjai rábeszélnek egyik társukat, a világutazó Abú'l-Quászimot,

hogy meséljen el egy csodát. Ő egy Sin Kalánban látott színházi előadásról kezd beszélni, de hogy az miért érdemi ki, hogy csodának nevezze, a többiek számára érthetetlen, és ennél fogva várt hatása is elmarad, mert a *ebben a kultúrában a dráma műfaja nem ismerős*. Averroes, aki a vendégségbe indulása előtt éppen „egy fordítás fordításán munkálkodott”, ebben a pillanatban kételkedni kezd abban, hogy Arisztotelész két alapvető fogalmának, a tragédiának és a komédiának a magyarázatát és közvetítését megvalósíthatná. „Ez a két titokzatos szó csak úgy hemzsegett a *Poetika* szövegében; lehetetlen megkerülni őket” (BORGES 1978, 124). Abbéli igyekezete, hogy e szavak kétes értelmét megfejtse, azért bizonyult hiábavalónak, mert „*az iszlám körében senki nem sejtette jelentésüket*” (BORGES 1978, 12 – Kiemelés: J. É.). Averroes a fordíthatóság paradoxonával, Abú'l-Quászim az idegen kultúra átadhatóságának problémájával találja magát szemben. De a fordító érdekeltsége és a világutazó problémamegoldása homlokegyenest eltér egymástól. Abú'l-Quászim, aki nem szövegekben, hanem a földrajzi világban utazik, nem sokat töpreng azon, mi az oka annak, hogy nem sikerült „csodával” elbűvölnie közönségét, annál is kevésbé, mivel „alig emlékezett” a színházi darabra, sőt azt már „annak idején meglehetősen unalmasnak találta”. Arisztotelész fordítója pedig éppen a belátott kudarc pillanatában határozza el magát a fordítás megvalósítására. Averroest becsvágyában, szenvedélyes múlt felé fordulásában a jövő ígérete is lelkesíti: „Kevés olyan szép és költői dolgot jegyez majd fel a történelem, mint azt, hogy egy arab orvost mennyire foglalkoztatnak egy tizennégy évszázaddal előtte élt férfi gondolatai” (BORGES 1978, 123–124). Az asztaltársaságban sem Abú'l-Quászim, sem Averroes gondolatai nem találnak visszhangra, mert nincs egyetemes tudásalap, nincs úgynevezett előzetesség-struktúra, amely a dráma, illetve a tragédia és a komédia fogalmainak jelentését megvilágíthatná. Pedig a világutazót beszélgetőtársai meghallgatják, komolyan veszik, kérdésekkel próbálják terelni a csoda közlése felé, mintha a közös gondolkodás előfeltételének számító megegyezést Schleiermacher vagy Gadamer isko-

lájában sajátították volna el. Mintha tudnák, hogy nemcsak az ember, hanem a nyelv is társas lény. Borges narrátora végül úgy összegzi a történeteket, hogy a fordítás lehetetlen lehetőségétől az értelmezés vargabetűjén keresztül eljut ahhoz a következtetéshez, hogy történeteket csak úgy lehet elmesélni vagy megérteni, a képzelt világokba csak úgy lehet belépni, ha az ember bízik és hisz bennük. A történetnek és a lehetséges világnak tehát a hit, a bizalom és a játékszabályok elfogadása az alapja – és ezek nélkül nem jöhet létre terapia sem.

Barátságos megértés

Az Averroes elbeszélésből egyértelműen kiderül az is, hogy minden megértésünk hagyományfüggő, s ennél fogva a kitalált világokhoz társuló való világokat más kultúrák felől vélhetjük ugyan lehetségesnek, de nem feltétlenül értjük meg, mert akadályoztatva vagyunk, be vagyunk zárva a saját kultúránkba. Averroes hiába próbálja megfejteni Arisztotelész furcsa fogalmait, mert nincs iszlám tapasztalat arról, mi a tragédia és mi a komédia. Tulajdonképpen elérhetetlen célt tűzött ki maga elé: egy számára ismeretlen, idegen kultúra megértését. Van, ami fordítható, és van, ami nem. Arisztotelész elvileg nem érhető az iszlám kultúra felől. Pontosabban: az Averroes-helyzet nagyon világosan megmutatja, hogy nincs objektív *könyv* (mű). Mihelyt beszélgetni kezdenek róla, kiderül, hogy mindazt, amit a mű kapcsán a beszélgetés résztvevői megfogalmaznak, ugyan a művel való megismerkedésük váltja ki belőlük, de nem a megismerkedéssel egyidejűleg keletkezett gondolat, hanem többféle képzet egész halmaza. Amelyeknek lefordítása még azonos kulturális örökség (lásd: európai irodalom) alapján sem mondható egyszerűnek. És ennek ellenére... Amint Borges elbeszéléséből is kiderül, az időbeli és kulturális távolság egyrészt útjában áll a megértésnek, másrészt izgat, megértésre késztet: a közös tapasztalat hiánya, az ismeretlen és idegen új-

szerűsége felkelti és ébren tartja a megértés igényét. Érdeemes figyelni arra, hogy a megértés szó rokon értelmű szavai olyan kifejezések, amelyek a megértés alapfeltételeit jelölik: türelem, türelmesség, tűrés, béketűrés, empátia, tolerancia. Szigorúan elméleti szempontból a fordítás lehetetlen, ugyanakkor minden emberi tevékenységgel egyidős, tehát elvileg „minden nyelv lefordítható minden más nyelvre”. Ha van hasonlóság és analógia a különböző nyelvi megnyilatkozások között, akkor átjárhatóság is van köztük, és egymás rendszereiben kifejezhetők: átvihető a jelentés, az üzenet. Erre jött rá Averroes, mikor hajnalban a vendégségből hazatért. „Valami felfedte előtte a két homályos szó értelmét. Biztos és gondos kalligráfiával fűzte a kézírathoz ezeket a sorokat: Arisztu (Arisztotelész) tragédiának nevezi a panegiriszeket, és komédiának a szatírákat és anatómákat. Csodálatos tragédiák és komédiák sokasága található a Korán és a szentély műveiben” (BORGES 1978, 129–130). Ez a megoldás azt sejteti, hogy – legalábbis ebben az értelemben – közölhetetlen tartalmak nincsenek is, és minden fogalom átvihető egy másik fogalommal, még ha nem is felel meg annak tökéletesen.

Mindenesetre általában, ha beszélgetőtársunk nem ért egy általunk használt szót, más szót keresünk, gondolkodásunkat úgy fordítjuk le, hogy mondandónkat újragondoljuk, átfogalmazzuk. Ez az eljárás mindig lehetséges, sőt napi gyakorlat. A fordítói hűség fogalma éppen azért problémás, mert az úgynevezett eredetit (forrásszöveget) olvasni nem ugyanaz, mint a fordítottat: az idiómák „nem mennek át” egyik nyelvből a másikba, vagy éppen elvesznek átmenet közben. Ebben az értelemben hűtlen minden fordítás, és nem lehet azonosság a két mű között. A fordítás fogalmát Ricoeur például a freudi munkafogalommal hozza összefüggésbe, az emlékezet kifejtette tevékenységet és a gyászmunkát jelölve meg a fordítási tevékenység alappilléreiként. A tökéletes fordítás vágya a veszteségmentes nyereség vágya, ennek a váagnak a gyászmunkáját kell elvégezni ahhoz, hogy a saját és az idegen leküzdhetetlen különbözőségeit elfogadhassuk. Magyarán a „tökéletes” fordítás

vágyáról kell lemondani, el kell engedni, meg kell gyászolni. A gyász munkában jelöli meg Ricœur tehát a fordítás „boldogságát”, a *megfelelés nélküli egyenértékűség* (*équivalence sans adéquation*) nyereségében. A fordítás boldogságának modellje nagyon hasonlít a biblioterápiás helyzet modelljéhez. Mind a biblioterápiás tevékenység, mind a fordítói gyakorlat a tágabb összefüggésből, valami egészből (kultúrából, fordítandó nyelvből, a résztvevők világszemléletéből) kiindulva jut el a szavakig. A fordító nem szavakat, nem mondatokat, hanem idegen szövegeket és kultúrákat mond el a saját nyelvében. Amikor a terapeuta a résztvevők mondanivalóját összegzi, ugyanezt teszi. A fordítói hűség a ricœuri gondolkodásban tehát azt jelenti, hogy az idegen nyelven kifejezett dolgok kincsestárát (a másik kultúráját) kell előtérbe helyezni a saját nyelvével szemben. A terápiás kommunikációban a terapeutának kell hűnek lennie, azaz a fordítóhoz hasonlóan viselkednie: a résztvevők által megfogalmazottakat kell a saját értelmezésénél úgymond magasabb rendűnek tartania. Ha ez a premissza érvényesül, élővé lesznek azok a metaforák, amelyeket Ricœur a *barátságos megértés*, *bizakodó megértés*, *dialogikus megértés*, *nyelvi vendégszeretet* összekapcsolásokkal jelöl, s a különböző közösségek közti kommunikációs zavarok enyhítéséhez is hozzájárulhatnak. A *nyelvi vendégszeretet* vagy az *emlékezetek cseréje* metafora utat nyit a közölhetőség és fordíthatóság elméleti modellje felé, és ez a modell az egyes közösségek (akár terapeuták és irodalmárok) közti párbeszédnek is mintája lehet.

Fordításterápia

A fordításnak mint tevékenységnek, mint konkrét gyakorlatnak is lehet gyógyító hatása. Tulajdonképpen olyan terápia, amely olvasással, értelmezéssel és írással jár együtt – ha van ideális és komplex irodalomterápia, úgy ez okkal annak nevezhető. Innen nézve válhat az irodalomterápiának akár kulcsfogalmává is

a fordítás, mint a *másikra*, akár idegen személyre, nyelvre vagy szövegre való nyitott és nyitó hozzáállás. Többen is (REY 1999; TOMICHE 1999, 31–38) beszámolnak például a színházteoretikusként és szépíróként ismert Antonin Artaud esetéről, aki 1937-től 1948-ban bekövetkezett haláláig elmeorvosintézetekben élt, ebből a tizenegy évből hat évig egyáltalán nem alkotott. Hat év hallgatás után az utolsó előtti intézményben, ahol élt, a rodezi klinikán történt, hogy orvosa, aki elektrosokkal kezelte, művészetterápiát is fölajánlott neki: Ferdière doktor kifejezetten kérte, hogy írjon, rajzoljon – és fordítson. A hit és a művészet mint menedék gondolatát határozottan elutasító, a fordító és a fordítás hagyományos szerepéről egyébként meglehetősen leértékelően nyilatkozó Artaud visszatérése az alkotáshoz egy Lewis Carroll fordítással (ARTAUD 1989) vette kezdetét, majd Edgar Allan Poe *Israfel* című művének átköltésével folytatódott, s végül ezutáni – a fordítás eseménye utáni – időszakából számon tarthatjuk még mintegy két kötetnyi levelezését, több kötetnyi feljegyzését és szép számú rajzát is. Az íráshoz a fordítói munkán keresztül vezetett az út. Marc-Alain Ouaknin a „rodezi eseménynek” egyenesen külön fejezetet szentel biblioterápiáról szóló könyvében (OUAKNIN 1994, 165–175). Az idegennel való találkozás tette lehetővé tehát Artaud számára, hogy képes legyen elmondani valamit, aminek megfogalmazásában saját, önálló alkotói nyelvén akadályoztatva volt. (Tévedés ne essék, nem állítható, hogy Artaud meggyógyult volna, de az igen, hogy visszatért az írásbeli önkifejezéshez.)

Amennyiben az olvasás, az irodalom segítségével az ember valamennyire megtanul gondoskodni saját magáról, és saját létevel megtanul bánni, metaforikusan viselkedik. Fordít, azaz: valamit egy tengely körül más irányba mozdít; könyvben, füzetben egy másik lapot tesz láthatóvá; úgy mozdít el valakit, valamit, hogy az ellenkező oldala kerüljön az előbbi, illetve a megnevezett irányba stb. – ahogy a szó alapjelentését az *Értelmező Kéziszótár* meghatározza. A *'másfelé irányít valamit'* a biblioterápia kulcsmondata. Ebben az értelemben is összekapcsolódik biblioterápia és fordítás, mert párbeszéd va-

lósul meg nyelvek, szövegek és személyek között. Ez a fordítás a hermeneutikai alaphelyzet modellje (a fordítás kérdése klaszszikus hermeneutikai probléma), a gadameri applikatív megértés vagy a ricœuri elsajátítás fogalmaival rokon. Az értelmezés egzisztenciális érintettsége teszi lehetővé, hogy a hagyomány az egyéni tapasztalás, átélés következtében ne ismétlés legyen, hanem ismétlődő átértelmezés. Borges elbeszélésében a vacsoránál valaki a Zuhair nevű költőt említi, aki a beszélgetés előtt mintegy ötszáz évvel versében a végzetet vak tevének nevezte. Lehetett a maga idején elképesztő a kép, állítja, de mára elkopott, s a kopott metaforákat meg kell újítani. Averroes így válaszol: „az idő, amely kifosztja a palotákat, gazdagítja a verseket” (BORGES 1978, 129). Ami azt jelenti, hogy a keletkezése idején újszerű (ricœuri szóhasználat: élő) metafora a beszélgetés korára már nem elsősorban két különböző dolog azonosításából következő harmadik, metaforikus jelentés (vak teve és sors) hordozója, hanem egyrészt Zuhair emlékét idézi, másfelől arra szolgál, hogy saját gondjainkat és emlékezetünket az övéivel összevetni tudjuk. „A képnek akkor két terminusa volt, és most négy. Az idő kitágítja a versek dilatációját, s ismerek néhányat, melyek a muzsikához hasonlóan mindent jelentenek minden ember számára” (BORGES 1978, 129).

A fordítás tehát legalább három alapvető módon kapcsolódik a biblioterápia fogalmához. Mindenekelőtt úgy, hogy az irodalom, az alapanyag, amelyet a terapeuta és az ő irányításával a résztvevő is olvas és értelmez, a saját nyelven keletkezett vagy ugyanerre a nyelvre áttett, átköltött, fordított műalkotás. Tágabb értelemben úgy, hogy a kortárs fordításkereső nyelvi megértés, bizakodó megértés, dialogikus megértés, nyelvi vendégszeretet) a terápiás helyzetet is modellálja: az egyes közösségek és csoportok közti párbeszédet is elősegítheti. S végül éppen ebből a tágabb értelemről következően úgy is, hogy a fordítás mint gyakorlati tevékenység lehet komplex biblioterápia: olvasás, értelmezés és írás egyben. Ha az értelmezést a fordítás szinonimájának tekintjük, akkor ebbe belefért a pastiche gyakorlatától

a paródián keresztül az átköltésig, átvitelig és szövegközöttisé-
gig annak sokféle formája. Így pedig még szorosabban össze-
függ az irodalom gyógyító erejével.

HIVATKOZÁSOK

- Antonin ARTAUD (1989), *L'Arve et l'Aume, accompagné de 24 lettres inédites à Marc Barbezat*, Paris, L'Arbalète.
- Jorge Luis BORGES (1978), *Averroes nyomában*, ford. HARGITAI György, in *A titokban végbement csoda*, Bukarest, Kriterion.
- Johann Peter ECKERMANN (1973), *Beszélgetések Goethével*, 1827. január 31., ford. GYÖRFFY Miklós, Budapest, Magyar Helikon–Európa.
- Marc-Alain OUAKNIN (1994), *Antonin Artaud. Un exemple de traduction thérapeutique*, in *Bibliothérapie. Lire, c'est guérir*, Paris, Seuil.
- Jean-Michel REY (1991), *La Naissance de la poésie*, Paris, Métailié.
- Paul RICŒUR (2004), *Sur la traduction*, Paris, Bayard.
- Anne TOMICHE (1999), *Traduction, transformation, appropriation: Antonin Artaud face à Lewis Carroll*, in *Frontières et Passages, textes réunis par*, Chantal FOUCRIER és Daniel MORTIER, Rouen, Presses Universitaires de Rouen.